I

Тільки приїхавши до себе в село, доктор Лесь Коркушко дізнався, що його батьки обоє померли під революцію й голод. Хату їхню одвели якомусь захожому комнезамові. Кілька днів доктор з ласки сторожа пробув у школі, спав на підлозі, в бруді й поросі, і вже жалкував, що забився сюди. Та коли вимазали й причепурили хату, доктор мерщій перебрався до себе, розташувався там і тепер смакував по-дитячому кожну дрібничку свого спочинкового комфорту.

З того часу життя йому пішло впорядковано й повно. Швидко з села до нього стали приходити хворі, але здебільшого приходили тільки надвечір, а день у доктора був цілком вільний.

Тим-то він зрання довго возився з чайником на примусі, потім, смакуючи й не кваплячись, пив чай, а тоді, причепурившись, виходив гуляти.

Він ішов звичайно поволі, байдуже погойдуючи палицею. Інколи він спинявся, вдивлявся в хвилясті обрії ланів, і його серце тремтіло предківським хліборобським соком.

Одного разу, коли він зайшов у кінець ланів, перед ним у всю велич розіслався ліс довгою зазубреною стіною. Доктор підвів очі й приголомшено спинився. Підгір’ям ішли вгору великі строкато-зелені полотнища листу, ще молодого й соковитого, з холоднуватими плямами дубів, що зачіпались за білі хмари.

Доктор по-молодецьки перескочив через канаву й відчув, що більш нема нічого в світі. Є тільки якась неспізнана й щаслива смуга, яку можна розтягти без кінця далеко. Ззаду його ніби хтось ще підганяв нервовими стусанами, але він себе рішуче стримував і йшов стежкою

повільно й велично, широкими кроками, як могутній господар цих просторів.

На кущах, у холодку, ще буяли роси, — десь перегукувались й втомно, й смаковито одуд з горлицею, пищали шпаки, жовтобрюхи. Над ярком забився соловейко, але занепокоєний крик одуда його обірвав.

В коліна докторові били росяні смолянки, сині дзвіночки й стегнійки, між кущами шелестіли птахи, тікаючи від нього. А десь угорі вп’явся в небо холодним лататтям дуб.

В яру доктор широким рухом розстібнув комір сорочки й убирав усю безмір неба й сонця.

Він на хвилину спинився, засліплений і занімілий. Небо тут перевернуло сонячний казан і налило з нього повний яр густої сонячної смоли. Луки строкато горіли високими стеблинами квітів, по боках вибагливо покручені зализини вростали в кущі й вилискували січним листям трави. А серединою йшли лози. Крізь них подекуди проривались темні з золотим відблиском озера річки.

І все заніміло повнотою дзвінкого, напруженого спокою та разом і широкого, напоєного сонцем руху.

Доктор ішов боязко й нащулено, ніби приголомшений цим великим святом землі. А втім, глибока снага несвідомо вабила його далі й далі. Він уже пройшов довгий яр і повернув на доріжку, коли раптом почув рясний плескіт води. Крізь кущі лози замайорів білий клапоть хустки.

Доктор поглянув на річку, і в ту мить, як зір йому впав на кущі, перед ним промайнула ніжна й чиста лінія жіночого тіла.

— Леле! Якась Діана![?] Дідько б мене побив! Звідки їй тут?..

Він спинився, гостро придивляючись, але жінка швидко й боязко заховалась за кущі. Крізь просвіти лози тепер визирали тільки зірчаті краплі білої хустки. Доктор хвилину постояв, чатуючи на жінку, але, не дочекавшись, пішов далі, подеколи озираючись. Він поминув кривулину дороги і тоді виразно побачив жінку, звичайну селянську молодицю. Обличчя їй він не міг розпізнати й напружено думав: "Але звідки їй узяти таке тіло? От чорт!.."

Доктор сів на дорозі й став тепер стежити, ліниво пихкаючи цигаркою.

Жінка, тим часом одягшись, боязко пройшла через луку й мерщій потонула в гущині дерев, а в повітрі від неї зосталась нечутна смуга гострого пориву й тремтіння.

Доктор втомно підвівся й неохоче посунув угору. Йому раптом спливло багато важких спогадів, що тепер у чуйній тиші лісу загомоніли настирливими голосами…

А ліс то обривався перед ним молодим порубом, то раптом виростав у велетенські громади дерев, то знову розривався дрібними затишними полянами з високою травою на них.

За полянами несподівано показалась доріжка, і доктор пішов нею. Доріжка різалась у глиб густих шатів, а десь удалечині ясніли легкі прориви білих хмар.

Лесь вийшов на вузеньку, до блискучого втоптану стежку й пішов нею понад полем. Він тільки тут поглянув на годинника й занепокоївся: було вже коло п’ятої.

Лесь прискорив ходу і йшов далі, ні до чого вже не придивляючись. Та коли пройшов кілька нив і проминув високу стіну конопель, в вічі йому впала та сама біла хустка, що він запримітив на річці.

Жінка полола льон, але робила це не кваплячись і, певне, неохоче, бо часто одривалась й довго вдивлялась кудись у далечінь. Вона тихо наспівувала якоїсь пісні і, здавалось, була більше захоплена співом, ніж самою роботою.

Лесь привітався з нею, як вітався з усіма людьми з його села.

Жінка повернулась до нього залитим в сонці лицем і, привітно посміхаючись, кивала йому головою. Вона тепер розправилась і, держачи горстку бур’яну в руці, дивилась просто й сміялась розчервонілим засмаглим лицем.

— Надовго до нас, Олександре Степановичу?

Лесь, ще не впізнаючи, з ким говорить, жваво відповів:

— О, на ціле літо! Хочу добре спочити!

Він ближче підійшов і спинився.

— А ви тут працюєте?

— А що ж нам робити? Вашому братові спочивати, а нам треба хліба приробляти.

Та тепер Лесь, підійшовши ближче, здивовано розвів руками.

— Маріє Василівно, стривайте! Яким побитом?

— А так, знаєте, — сіла на землі.

І Марія Василівна рясно бризнула сміхом.

— Так, так! Значить, пролетаризувались?

Марія Василівна сумно захитала головою й зітхнула.

— Опролетаризувалась. А що ж, — тепер уся власть пролетаріатові. Нащо ми кров проливали?..

Марія Василівна знову рясно засміялась, але в цім сміхові виразно вчувались ноти глибокого, притамованого болю.

Доктор сів на косогорі канави й покволо запалив папіросу. Він крізь дим скоса дивився на Марію Василівну, впізнаючи в ній колишню виплекану панну, дочку генерала, морського лікаря.

Марія Василівна насторожено й цікаво стежила за ним.

— Де ви жили усю цю пору?

— Та майже увесь час у Києві.

— Лікарем?

— Так, я асистент в інститутській клініці.

— Он як! В професори збираєтесь?

— Ет, — не один чорт, чим бути. — Він якось втомно махнув рукою і з досадою пихнув цигаркою. — Ну, а ви як? Як ви живете, Маріє Василівно?

Він дивився на неї гостро й спостережливо. На лиці вона безперечно схудла й постаріла; на лобі, під очима й коло рота лягло кілька глибоких загрозливих зморщок, але все ж воно було ніжне й привабливе.

Марія Василівна вирівнялась стрункою постаттю й запитливо поглянула на доктора.

— А вам, знаєте, йде стиль пейзанки, справді, — гостро зауважив доктор.

— О, ви ще мені й компліменти! Ніби залицятися збираєтесь?

— Чому ні, я маю право.

— А жінка що скаже?

— В мене жінки нема.

— Значить, і досі паничуєте?

— Паничую, Маріє Василівно, певне, вже й довіку!

— Ну, дивись ти, як зарікається! Що ж то, зранене серце замолоду?

Марія Василівна лукаво й насмішкувато поглянула на нього. Та доктор гостро й з притиском відповів:

— А хоч би й так. Хіба в цім є що поганого?

— Я не кажу, але вірність одній — в наші часи це надто велика диковина.

— Ну, добре. Але як ви опинились у такім стані?

— "Как дошла ти дожізні такой"?

Марія Василівна засміялась, та швидко якось обірвала сміх і сумно зітхнула. Вона сіла на траву й, рвучи стеблинки, безнадійно і втомно задивилась на ліс.

— Так вийшло, Лесю! От, і більше нічого…

— Що за дурниці! Як то, так вийшло? Адже ви самі так зробили?

— Ні, знаєте. В цьому була, певне, моя доля…

— Заждіть, заждіть. Я все-таки дуже мало знаю про вас. По-перше, де ви тепер?

— Бачите ж, господарюю.

— Самі чи з ким?

— Ні, я вийшла заміж удруге.

— З ким же ви тепер?

— Кіндрата Тиковку знаєте?

— Те-те-те! Наша баринька опроститься задумала.

— Він головою товариства.

— Але як же ви, вибачайте, в таку історію втьопались?

Марія Василівна досадно прикусила стеблину бур’яну й замислилась.

А далі, ніби обриваючи глибоку задуму, тихо сказала:

— Ну, ви ж знаєте Миколу Петровича, мого першого чоловіка?

— Він останню пору, здається, був приват-доцентом[?] при університеті?

— Так. Ну, а потім забрали на війну. Під Перемишлем його, здається, й забили. Але я довго про це не знала. В мене родився хлопчик. Переїхала я сюди на батьківщину і все чекала Миколи.

Як почалась революція, хлопчик помер від шкарлятини. Наше господарство пограбували. Зосталась я сама, голісінька, без допомоги, безпорадна. Про Миколу вже стало звісно, що його нема в живих.

— Так, так. Значить, на землю сіли — феодалізм новий, — зауважив доктор.

— Ну, я вже не знаю, як. Я, по-перше, скинула з себе звичайний одяг, прибралась селянкою, ходила боса або в личаках, з людьми жила попросту.

— Толстовство. Це оригінально — пролетарська революція й толстовство.

— А що ви думаєте? Я придивилась до села й побачила, що в ньому є багато своєї простої й мудрої правди. А головне, вони живуть близько до землі, відчувають її постійну силу. І їм не страшно навіть лихоліття. Ви дивіться: в місті життя руйнувалось, там люди мучились. А тут стали множитись: набудували собі хат, жили так, як і раніш. В них простіше життя, знаєте, і його трудніш зруйнувати.

— Ну, а як же ви одружились?

Марія Василівна підозріло поглянула на нього й відповіла:

— Ну, ви знаєте, на землі не можна без цього.

— Виходить, чоловіка треба було, як живий реманент[?] у господарство?

— Не знаю. Просто так склалося. Важко одній було справлятись, важко жити самій стало. Ну й потягло якось.

— І ви пішли, Маріє Василівно?

— І я пішла, Лесику. І тепер, бачите, господарюю.

— Так, так. Оригінально, можна сказати!

Лесь неспокійно завозився на траві, вдруге запалив цигарку й замислився. Марія Василівна дивилась на нього запобігливо й вичікуючи. Та раптом вона озирнулась навкруги, поглянула на сонце і занепокоїлась.

— Лишенько! Вже скоро вечір, а я тут сиджу. Треба поспішати додому.

— А то чоловік гриматиме? — гостро поспитав Лесь.

— Та що там чоловік! Треба ж поратись. Прийде скотина, вечерю варити…

Вона швидко зв’язала вузлом одежину, взяла під руку сніп бур’яну й, поправивши хустку, вирівнялась, чекаючи доктора.

Той важко підвів голову й дивився на неї пронизливо й холодно.

— Ну, що, ходімо, Лесю?

— Ходімо, — байдуже відповів той.

Вони який час йшли мовчки, але, вийшовши на дорогу, Лесь знову поспитав її:

— Ну, що ж, ви вдоволені з свого життя?

— А що ж! Хліба-солі не купуємо, то й живемо собі, — жваво відповіла Марія Василівна.

Але раптом вона важко зітхнула й додала тихше:

— Ні, так як інколи подумаєш, стає страшно! Нашому братові це однаково як у могилі. Це гірше, як ото святі колись замуровували себе. Ти не людина, а якась річ, крутілка в господарстві. Ну й так, знаєте, трудно пристосуватись, а тебе ніхто тут не розуміє.

— Да! А хіба ви цього не передбачали раніш?

— Знаєте, в ту пору я була просто напоєна селянським духом і нічого більше не бачила.

— Мрійництво, ласкава пані, звичайне панське мрійництво!

— Ну, що ж, з того нікому не болить. Я сама несу за це спокуту.

— В тім-то й біда…

Вони ввійшли в смугу житів. На сизі хвилясті колосся лягали червоні тіні лісу. Марія Василівна гостро повернулась і поспитала:

— Ну, а як же вам живеться, Лесю?

— Мені?

Лесь важко поглянув і кволо махнув рукою.

— Ніяк, Марусю! Ну, живу, звичайно, працюю, але сказати, щоб мене це захоплювало. Ні!

— А ви так прагнули цього.

— А то ж завжди так буває, що милішим здається, доки його прагнеш, — то нуднішим стає, як його досягнеш.

— Чого ж так?

— Не знаю. Просто ми, вирванці з села, так багато витрачаємо сил на досягнення, що нам нічого не зостається на здійснення.

— Ніколи б не повірила, що ви можете так стомитись.

У вас було замолоду стільки енергії.

— Да, да Марусю! А ви так прекрасно співали і так завжди рясно сміялись, що я за той сміх готовий був би віддати все на світі.

— І рижі штани все провалили, Лесику?!

Марія Василівна сама засміялась з влучного дотепу й лукаво поглянула на доктора. Той ішов, важко похнюпивши голову, ніби не помічаючи жартів.

— Ці штани, Лесю, завжди стільки сміху давали нам, як тільки ви приходили було…

— Да, то була справді трагікомічна історія з штаньми.

Швидко за невеликим придолинком виросли притінені вітряки, за ними з густого листу тополь і вишняку показались сірі купи осель.

В селі Марія Василівна повернула в першу ж вулицю і на прощання тепло засміялась і додала:

— Я ж думаю, ми ще побачимось?

— О, розуміється.

Доктор уклонився й пішов далі.

II

Увесь вечір Марія Василівна поралась в господарстві поспіхом і неуважно. А їй розверталось довгим і плутаним клубком все її минуле. Вона його рвала, потужно випробовуючись із нього, але, коли ввійшла в комору, де все літо спала, і втомно лягла на ліжко, той клубок раптом розпустився й заполонив їй душу.

Тіло ще лоскотали тихі струмки нічного повітря, вогкого й холодкуватого, що просочувались крізь щілини, з сусіднього хліва чутно було журливе рохкання вині, а Марусі рясною низкою йшли привабні й світлі спогади.

Життя їй сприймалось, як нерозривно-суцільний весняний день.

І вона йшла в нім спокійно й довірливо з рясними бризками сміху.

І раптом — хтось розколов той день і заслонив його каламутною стіною. В голод їй здавалось, що все на землі взагалі повинно завмерти,

що земля вкриється крижаною корою, а під нею все мусить загинути. Вона несвідомо ще чіплялась за нього, але жила глибоко пригнічена.

Марія Василівна вчувала в тілі важку втому, а проте ніяк не могла заснути. Вона сердито відчинила двері, тоді знадвору потягло густим росяним повітрям. Десь полохливо шелестіла осика, капали роси, а з неба волохатим разком лягав Віз[?]. Над ним задимлена зоря падала густим холодним потоком просто в вічі.

Марія Василівна чомусь згадала, як одного разу вона пішла дуже рано на город. Городина була вся в росі, сонце її заливало, і вся земля, налита соком, буяла.

І тоді, як блискавкою, вдарило: де ж тут смерть, як усе навколо так буяє, як земля так щедро б’є життям? В одну мить їй стало легко й радісно.

Тим часом ніби хтось, крадучись, непомітно стяг поволі сіру пелену, схід засвітлів і зачервонів.

На леваді жвавіш загомоніло птаство, під стріхою їм охоче зацвірінчали горобці.

Тоді Марія Василівна, втомна й розбита, але з особливо солодким настроєм, зіскочила з ліжка й полізла до скрині.

Вона поволі, смакуючи цей процес, перебирала свої речі й сумно вдивлялася в них.

В скрині вона знаходила ще старі бальні вбрання з шовку й атласу, багато стрічок, корсети, підв’язки, силу різних дрібниць і цяцьок, що колись так привітно вкрашали її кімнати. Але тепер усе це лежало непотрібним лахміттям з далекого минулого.

В окремім кутку серед іншого збіжжя вона знайшла пакунок фотографій, до яких уже давно не заглядала. Тепер вона, ніби п’ючи холодний і солодкий сік, з гострою насолодою вдивлялась у картки й захоплено мріяла.

Її чоловік стояв у темному сурдуті з білою, широкою, накрохмаленою сорочкою, з університетським значком. Волосся йому м’яко обрамляло ясне чоло, очі дивились спокійно й розумно. Маленька лялька її в білій сорочечці безпорадно й здивовано розводила пухкими ручицями, ніби збираючись заляскати в "ладусі". Старий батько в білому морському сурдуті, з важким лікарським знаком на грудях тихо посміхався крізь вуса.

Вона припала й пожадливо вдивлялась у молоде й веселе лице своє. Це було по весні, як вона скінчила Смольний, і тепер у чесучовому жакеті, що широкими складками спускався їй з плечей, вона стояла й комусь посміхалась.

Серед інших карток вона знайшла групу гостей, що колись улітку, на її ймениини, приїхали до неї. Вона впізнавала багатьох і тепер думала, куди їх усіх порозкидало. Вона ні про кого з них не чула. І тільки Лесь Коркушко, тоді ще екстерн гімназії, з широкими й важкуватими рисами, флегматичний і лагідний, у якійсь перкалевій сорочці стояв, обіпершись широкою рукою на спинку лавки, і ті ж самі рижі штани, з яких вона так прикро глузувала.

Починався день, сірі присмерки швидко танули на подвір’ї, в хліві замукала корова. Марія Василівна жмутом зібрала речі й кинула в скриню і тільки групу з Лесем поклала під подушку.

Вдень вона господарювала як завжди похапливо й метушливо.

І тільки з полудня, нашвидку поївши, пішла на вгород. Вона майже бігла, тримаючи руку під грудьми й ні на що не звертаючи уваги.

На вгороді вона швидко нарвала натини й, сховавши поспіхом кілька огірків, мерщій пішла додому. Під рукою густо, у такт ході шелестіла натина, а їй тим часом бігли якісь невиразні думки й поривання.

Коло двору доктора вона хвилину повагалась, а тоді рішуче переступила перелаз і пішла до хати. Та коли підходила до дверей, на порозі показалась якась молодиця. Слідом за нею йшов доктор й щось, повчаючи, говорив. Він привітно посміхнувся до Марії Василівни й лукаво примружився.

— О, яким побитом ви?

— А хіба мені й не можна?

— Мабуть, занедужали? — співчутливо додала молодиця.

— Справді, ви не лікуватись?

— О, ні, ні! — Марія Василівна голосно засміялась.

— Ну, тоді пройдемось на подвір’я. Я дуже люблю там спочивати.

Марія Василівна присіла боком на колоду й, обіпершись рукою, як звичайно роблять молодиці, запобігливо дивилась на доктора.

— Оце по дорозі з городу зайшла провідати.

Вона вийняла з кишені огірка й подала Лесеві.

— Може, попробуєте — допіру зірвала на вгороді.

— А, спасибі! Що то значить фермерша! В неї всі продукти з перших рук, як у графині.

— Ой, залиште насміхатись!

— Ну, хіба ж я насміхаюсь? Просто мені приємно.

Він поглянув на неї співчутливо й додав:

— Да, Маріє Василівно, а все ж, хто б міг сподіватись, що ми зустрінемось і в таких умовах? Справді.

— Очевидно, так судилось, Лесю. Сьогодні я всю ніч не спала й згадувала за своє минуле. Яке воно барвисте, Лесю, було, яке воно сонячне. І тепер куди то все поділось? Невже все це життя, Лесю? Невже життя в тім і полягає, щоб пройти якоюсь вітряною хвилею й сліду не зоставити?

— О, слід то воно полишає, але який? От у чому справа.

Слід, Марусю, — це втома й біль. Розумієте?

Але Марія Василівна, не слухаючи його, раптом вийняла з-під руки картку й подала її Лесеві.

— Ось, Лесю! Сьогодні я порпалась у своїм манатті й знайшла цю картку.

— Те-те-те! Як це давно було! Я б і себе тут не впізнав, їй-богу, — здоровенний, свіжий парубійко, з куцими рукавами сорочки. — Доктор уважно й насмішкувато вдивлявся. — І знамениті рижі штани. Скільки ми з покійним батьком попоторгувались з-за них на ярмарку, гадаючи, що це буде шикарна матерія, — а вони, чорт його знає, вийшли просто рижі. А ви яка тут краля. Скільки я попоходив на леваді, мріючи про вас, будуючи пишні замки! Ах, молодість, Маріє Василівно, безповоротна!

— Лесю, милий! Мені не віриться, що то зо мною було, повірите? І так хочеться впасти й заголосити на всю землю, чого, й сама не знаю. То це, коли ви приїхали, то хоч яка розрада мені.

— Розрада, Маріє Василівно! А чим я можу вас розрадити?

— Ну, хоч є з ким поговорити.

Вона раптом встала й занепокоїлась. Доктор заохотився її провести. Вона поглянула на нього вдячно й почервоніла. За ворітьми вони повернули ліворуч і пішли низом, городами й левадами.

Кругом поволі сутеніло. На дорозі кволо сідав літній порох, розворушений худобою. Коли вони поминули ставок, де заспокійливо й сонно сюсюкали гуси, й увійшли в левади з рясними кущами калини понад стежкою, — туманна сутінь густіш їх обгорнула вогкістю й холодом.

Марія Василівна зщулилась, тиснулась до доктора й говорила тихим інтимним голосом:

— Ви повірите, Лесю, бувають якісь виключні події в житті людини; і то не в тім, що ви попали з ситого розкішного життя раптом у якісь злидні, — це ще нічого! Я гадаю, з цим ще можна миритись. Адже я всього на своїм віку натерпілась. А ось, раптом, коли попадаєте в якусь прірву і немає вам звідти виходу. Ви розумієте? Я все життя любила світ. Він мені видавався увесь час, як весняний день. Ну от, весняний день, коли небо, як густим цукровим соком, залите сонцем, і сонце те розтопилось і злилось із небом і з землею. А звідусіль пливуть до тебе січні дзвони. І мені здавалось, що той весняний день стояв споконвіку, і я в ньому споконвіку жила. І я йшла своєю стежкою спокійно, не кваплячись, але цілком певно. І ось тепер раптом прірва, Лесю, страшна прірва! Світ, який я так любила, тепер одійшов від мене, і я не почуваю,

не люблю його. Мені ніби хтось загнав камінь у груди, і я не можу його викинути.

Вона з розпукою поглянула на доктора своїми глибоко-синіми очима й тиснулась до нього схвильована й нужденна. Лесь мимоволі сторонився, боячись того глибокого схвильованого погляду. А вона довірливо зазирала йому в очі й говорила тепло й інтимно:

— Я можу з усім тут помиритись: і з своїм темним грубим чоловіком, і з селянством, і з тою навалою роботи. В цьому є багато свого здорового й мудрого. Але я ніколи не помирюсь, що мою душу забили в якусь темну в'язницю, що вона не має просвіту.

— Та чому ж так, Марусю? Невже ж таки ви більш ні за що не можете взятись, як тільки господарство?

— Лесику! Ніколи, по-перше! Господарство — це страшний Молох[?], що всмоктує всю тебе, й ніколи й очей звести вгору. А по-друге, — ні з ким. Я тут до страшного самітня. Люди тут вимагають тільки, щоб їм щось давали, — вони ж не вміють і нічого не можуть дати в обмін.

Доктор ішов поволі, в задумі, похиливши голову й механічно рвучи листя з придорожніх кущів. Вони заходили в глибінь дрібних сінокосів на левадах.

Звідкись з сутіні почулось, як хтось жевжів косою в траві. Марія Василівна раптом обірвала розмову й схаменулась. І в ту ж пору затихла й коса.

— Лесику, милий! Тут я сама піду.

— Ну, чого, Марусю? Я вас доведу додому.

— О, ні, ні! В мене чоловік, як мавр[?]. Справді, на мавра й схожий. Як побачить — лихо мені буде!

— Леле! То вам і в цім клопіт!

— Все докупи зібралось, Лесику!

— А знаєте, що я вам скажу як лікар?

Лесь узяв руку Марусі й бережно погладив її.

— Знаєте, мила Марусинко! Ви просто заплутались у всьому, і страшно заплутались, і вам треба виїхати звідси, хоч на місяць, розумієте? Поїхати кудись у місто чи кудись до знайомих і спочити. А тоді все розміркуєте і побачите, що вам далі робити.

— Лесику, цього не можна!

— Не можна зараз, їдьте восени. Що вам тут робити отієї довгої зими? Переконайте вашого чоловіка, він мусить вас відпустити.

Марія Василівна сумно захитала головою.

— Ой, як це трудно!

— Але для вас конче потрібно.

Маруся подала востаннє руку й швидко пішла далі. І в ту ж пору коса знову завзято зажевжіла в січній траві.

Щодалі постать Марусі вгрузала в густінь темені.

Доктор стояв і дивився вслід їй. Коли ж Марія Василівна зникла за кущами, доктор поволі запалив цигарку, червоне полум’я сірника оббризкало дивним світом кущі левад і раптом обірвалось.

Доктор прислухався до якихось глухих голосів, що почулись у глибині темряви, й повернув додому.

III

Марія Василівна вчувала, як жагучіш задзижчала коса в траві, густіш зашуміло, а сама тікала від того шуму. На подвір’ї справді господарство її чекало: в хліві верещала свиня, в загороді мукала корова, в хаті було темно. І Марія Василівна метнулась усюди поратись.

З левади, глухо гупаючи, з великим рядном трави прийшов Борис. Він шпурнув траву в ясла й сердито накричав на корову. Якийсь час він вештався ще на подвір’ї, далі зайшов у хату, але швидко вийшов і сердито обізвався:

— Ти скоро там? Вечеряти пора.

— Зараз.

— Ходить Бог зна й де, а ти чекай!

Коли Марія Василівна ввійшла в хату, Борис сидів, обіпершись руками об стіл. Обличчя йому, темне й засмагле, з густою кучерявою бородою, схоже на арабське, болісно скривилось.

Пізніш за вечерею Марія Василівна поспитала:

— Що в тебе, які неприємності в товаристві, що весь час приндишся?

— Які неприємності! Нічого не було. Просто їсти захотілось!

— А чом тобі самому не взяти?

— А я знаю: де? Хіба я в це мішаюсь? Аби ти не ходила, то вже б давно полягали й спати.

— А куди я так дуже ходжу?

— Хіба я знаю, де ти була сьогодні?

— Ходила по натину на вгород.

— То ото так довго?

— Ну то що?

— Та хто ж таки так ходить! Пішла, загомонілась, запізнилась… З ким то ти говорила?

— То доктор Коркушко.

— То це вже ти з ним злигалась?

— Буба, слухай! Не кажи дурниць.

— Де ж пак, потягло знову! Панитись кортить! Чортове кодло!

— Буба, чуєш! Мовчи мені!

Але Борис мерщій підвівся й, грюкнувши дверима, вийшов надвір. Марія Василівна кинула роботу й нащулено прислухалась. Борис важко потюпав до клуні.

Марія Василівна довго стояла нерухомо, вп’явшись великими очима в темряву. Тіло їй ніби скам’яніло й захололо. І тільки десь углибині шаруділа якась тьмяна невиразна думка. Втім, вона швидко обірвала її й важко зітхнула, як по довгім сні. Нашвидку поприбирала посуд і вийшла з хати. Надворі з глибини левади крізь тремтливе листя тополь ішло м’яке розпорошене світло місяця. Земля тихо відсвічувала його, і здавалось, що той світ ішов крізь бавовну від безлічі розсипаних світляків. Воно пройшло перед очима, як якась далека смуга весняного неба, але Марія Василівна тільки болісно всміхнулась і пройшла мерщій у комору. Вона зарилась під ковдру й лежала з одною гострою думкою. Швидко поблизу загупало важкими кроками. В комору ввійшов Борис. Він несміливо закашляв і, важко дихаючи, впав до ліжка.

— Маша! Ти спиш?

Вона не обзивалась і тільки роздратовано заворушилась.

Борис упав на ліжко й, важко сопучи перегаром самогону, тиснувся незграбно й тремтливо.

— Маша! Чуєш? Я щось хотів сказати…

Але Марія Василівна звелась на ліжку, розпатлана, й злякано дивилась на нього.

— Буба, йди спать!

— Маша! Ну послухай!

— Чуєш, я не можу, йди собі спати!

— Маша, стривай!

— Дай мені спокій, хоч сьогодні! Чуєш?

Та він, засапаний і дикий, стиснув її жилавими грубими руками. Марія Василівна люто пручалась і дряпалась. Зрештою вона зірвалась з ліжка і, звівшись на ноги, вся розпатлана й найоржена, простогнала:

— Одлізь! Одлізь, кажу!..

Але він, як роз’ярений звір, сичав:

— Брешеш, не даваться! — Він хопав її за руки й, ломлючи на ліжко, крізь стогін ворчав: — Єт, дрянь, з доктором нагарювалась, тепер не лізь! Ти чого з ним по кущах шлялась? Гадюка!

— Одлізь, тобі кажу!

— Брешеш! Мало вашого брата вчили! Шлюха панська!

Він міцніш здавив руки й бризнув піною. Але Марія Василівна, востаннє напруживши всі сили, гостро закричала і вмить упала на підлогу. Борис дико поглянув на неї й, махнувши безнадійно рукою, вийшов.

Коли Марія Василівна прийшла до пам’яті, перше, що кинулось у вічі, — пожмакане й розкидане збіжжя на ліжку. Вона поглянула розпачливо. Їй устали гострі спогади спільного життя: тут її грубо й дико давили з нестримною звірячою пристрастю. Ліжко було їй домовиною, напоєною гострими муками й огидою.

Вона озирнулась навкруги, пригадуючи, що їй треба зробити. Та втім, ще ні про що не думаючи, розкрила скриню й, поспіхом зібравши в жмут деяке збіжжя, що попалось їй під руки, мерщій вийшла.

Надворі густіш сіріло, але крізь цю сіру пелену йшли ті самі блідо-фосфоричні промені світляків крізь бавовну. Тільки тепер вони ще рясніш розливались у повітрі і різали глибоким болем недосяжності. Марія Василівна пішла вниз на левади, тією самою стежкою, що й вечором.

На ставку бліді промені світляків відсвічували пожмаканими брижами. Дальше до верб кучерявився молодий туман. Табун гусей неспокійно загерготів, але зразу ж і вгамувався, насюсюкуючи тихий сон.

Перед хатою доктора Марія Василівна спинилась і прислухалась. Тоді підійшла й рішуче постукалась.

Заспане лице доктора з розкуйовдженим чубом показалось крізь шибку.

— Лесю, пустіть!

Доктор поволі відчинив двері й мерщій зник у темряві.

В хаті доктор, клапаючи туфлями, хрипло й сонно поспитав:

— Що сталось, Марусино?

— Нічого, Лесю! Я просто втекла!

— Те-те-те! Як утекла? Назовсім?

— Я більше не можу, Лесику! Нема моїх сил!

— Ну, що ж, зоставайтесь тут.

Марія Василівна оглянулась і нерішуче зауважила:

— Лесю! Я боюсь, що вас стісняю. Але завтра я піду звідси.

— Ну, що за дурниці — якось улаштуємось, а зараз лягайте та спочивайте!

— Ну, а ви як же будете?

— А я собі якось приладнаюсь.

Марія Василівна нерішуче сіла на ліжко. Доктор тим часом за шухлядами з книжками став моститись, грюкаючи в темряві стільцями. Марія Василівна прислухалась і поволі стала роздягатись.

Вона швидко впірнула під ковдру й з приємністю простяглась.

Згодом зарипів на своїм розкладнім ліжку доктор. Він з полегкістю зітхнув і обережно поспитав:

— Як же все це сталось, Марусинко, що ви втекли?

— Я втекла зовсім, Лесю! Я далі не можу жити.

— Я, признатись, не уявляю, що ви маєте робити? Ну, а з чоловіком що ви думаєте?

— Хай що хоче, те й робить, але я більше не повернусь. Я знаю, він мене любить, але та любов гірша за ненависть. Він своєю дикою любов’ю усю понівечив, поламав мене. В мене нема вже сил всього цього терпіти. Я стала не людиною, а якоюсь ганчіркою нікчемною.

Доктор прокашлявся й нерішуче обірвав:

— Ну, знаєте що! Давайте про це поговоримо завтра, а тепер будемо спати.

Марія Василівна тільки глибоко зітхнула. Незабаром з-за шухляди доходили густі клокотливі звуки — доктор смачно хропів.

Було тихо й моторошно, і тільки будило десь у кутку жваво й весело вицокувало. Але Марії Василівні не спалось. Вона перевертalась з досадою на ліжку, глибоко зітхала і все ж не могла заснути. Тим часом знадвору почулись глухі кроки. Хтось підійшов до хати, потоптався й зазирнув у вікно. Маруся підвелась і, поглянувши, заніміла. Великі й гостро-котячі очі, здавалось, впивалися в неї.

— Лесю, Лесю!

Лесь вмить зірвався й злякано поспитав:

— Що таке?

— Хтось лізе!

Лесь спокійно підійшов до вікна й поглянув.

— Хто там такий?

— Одчини!

— Хто там такий, я питаю?

— Одчини, а то вікна битиму!

— Що вам треба?

— А, сволоч, чужих жінок збивати!

Раптом важка цеглина зашуміла крізь листя й гупнула об стінку.

— Бандит, прохвост, збивати жінок!

Доктор умить відчинив вікно й перехилився надвір.

Звідти почулось хрипле й благально-грізне:

— Маша! Йди додому, чуєш, Маша!

— Убирайтесь вон, скотина!

— Ти чого кричиш, дрянь? Тебе не чіпають, то й не дригай!

— Убирайтесь вон, негодяй!

Доктор розлютовано вискочив через вікно й випалив з револьвера.

Йому десь лунко обізвалось ляскання батога. Великий густий силует швидко поплівся через леваду, важко гупаючи.

— Скотина!

Доктор плюнув з досади й поліз у хату. Кроки десь здаля тихшали.

Коли доктор приглянувся в темряві, на ліжку істерично плакала Маруся. Доктор підійшов до неї, нахилився й учасливо поспитав:

— Ну, ну, ну! А це що за історія?

Марія Василівна голосніш розридалася.

— Те-те-те! Це в нас нерви розгулялись!

Доктор мерщій кинувся до шухляди і в термяві загрюкав шклянками.

— Треба валер’яночки вам, мила пані!

Він підніс до ліжка чарку й тримав її, вичікуючи. Марія Василівна вся тремтіла, не підводячи голови.

— Марусинко, ну так же не можна! Справді!

Він поклав їй руку на волосся й ніяково гладив.

— Слухайте, Марусинко!

Вона нарешті підвела голову й винувато поглянула на доктора. Далі знехотя взяла чарку, подивилась, скривившись, поволі випила і зразу ж упала на ліжко. Якусь хвилину вона так лежала, заплющивши очі, й глибоко вбирала в себе повітря.

— Слухайте, Лесику, вирвіть мене звідси! Чуєте, куди хочете й як хочете! Але далі я тут не можу зоставатись. Ви самі бачите!

— Ну, ну! Це завтра! А сьогодні спати — так краще! Все це дрібниці, пройде. Справді, пройде й забудеться.

Марія Василівна знову підвелась і, припавши лицем до руки докторової, винувато зазирала йому в вічі.

— Я вам стільки накоїла за одну ніч. Їй-богу! Ви б собі спали тепер.

— Ну, дурниці які! Хіба ми з вами не давні знайомі?

— Боже! Як я намучилась за цей час! У мене нема найменшого куточка незапльованого.

Доктор поволі одвів руку, вийшов за шухляду й став моститись собі на ліжку.

— Так завжди після ідеалізації буває… Село. Прекрасна, здорова й проста правда!.. Село… — обізвався він з-за шухляди.

— Так, так!., але подумайте! Село тепер так розкладається, вироджується. Страшно згадати!.. Ви ж подумайте! Самогон, розбишацтво. Один одному не вірить, заздрить, один в одного краде. І нічого святого в душі. Страшно, Лесю! Ви розумієте, навіть смерть ніяк не впливає! Приходить у сільраду один чоловік, щоб записати про смерть жінки, а тут з нього глузують. Куди ще далі йти?

— А що ж ви думали. Так і мусить бути! — невдоволено обізвався доктор.

— Коли вдумаєшся, страшно стає! Куди все це йде, до чого?

— Хе! Куди йде! Нікуди не йде, Марусинко!

— А як же так! Адже мусить бути всьому цьому якась мета?

— Ніякої мети нема! — гостро кинув доктор.

— Тоді ж до чого це все, для чого життя, для чого ми живемо?

— Ні до чого, Марусинко. Так крутиться собі, й більш нічого. А куди, для чого, ніхто не знає. Воно й само себе не знає.

— Лесю, це ж страшно подумати! Для чого тоді жити?

— Нічого страшного нема, — просто треба з цим помиритись!

Марія Василівна мовчала. Вона якусь хвилину лежала нерухомо, ніби чекаючи відповіді, далі несміливо перевернулась на ліжку, й швидко по тому доктор почув рівне й спокійне її дихацня.

Доктор поглянув на вікно. Крізь густе листя верб на леваді червонів і розгорався схід. Кущ морозу перед вікном сивів росою. Чітко вияснялась трава на луці. Швидко ставав ранок.

Доктор важко зітхнув, натяг на голову ковдру й заплющив очі.

IV

Коли Марія Василівна прокинулась, за перегородкою шумів уже примус. Доктор обережно стукав посудом, тихо топтався й, певне, був захоплений цією справою. Марія Василівна здивовано озирнулась. Лице їй болісно скривилось, а втім, вона махнула рукою, простягнулась і тихо засміялась. Вона швидко по тому встала, мерщій одяглась і вийшла з-за перегородки.

— О, чого так рано?

Доктор привітно поглянув на неї.

— Мені так неприємно, Лесю, за всі ці історії… Ви дуже сердитесь на мене?

— Буде вже вам! Ось краще давайте будемо пити каву!

— Вам було, мабуть, неприємно впускати мене сьогодні?

— Ах, Марусинко, залиште це!..

Доктор пильніш завозився коло посуду.

— Просто, знаєте, в мене втома: від людей, від життя. Ви краще не зважайте на все, що я говорю.

Маруся поглянула на нього докірливо й співчутливо, але доктор не помітив цього. Він справді захоплено порався біля столу, готуючи каву. Проте Марія Василівна ніби не помічала всіх клопотів його. Вона байдуже колотила ложкою в чашці, а сама дивилась, вп’явшись кудись удалечінь очима.

— Знаєте, Лесю! Хто з нами так жорстоко пожартував? Адже мій батько жив усмак. Багато плавав по чужих краях, багато всього бачив, пережив. А на старість оселився тут і дожив до смерті тихо й спокійно. Справді спочивав. Хто ж нас тепер кинув на таке поневіряння? Ну, скажіть, будь ласка, ми ж один раз живемо! І ніхто вдруге з нас не житиме.

Ніхто нам не поверне оцих змарнованих років! Ну, хто, скажіть?

— Марусинко, мила! А коли бувають страшні катаклізми в світі — хто за них бере провини, га?

Марія Василівна здивовано-широко поглянула на нього.

— Як же ми можемо винити в чомусь наші дні? Кажуть, природа має якийсь розум. Дурниці! Їй-богу, дурниці! Ніщо не має ніякого розуму. Все йде дико, безглуздо і, головне, випадково: і наше індивідуальне життя, й загальносвітове. Розумієте? І треба одкинути всякі шукання, а помиритись з тим, що є. Сьогодні живий — і добре, а про завтра нема чого думати!

Марія Василівна допитливо й сумно поглянула, а далі рушуче й заперечливо хитнула головою.

— Ні, Лесику, ви хоч і професор, а щось і в вас негаразд!..

Після кави Марія Василівна пройшлась по хаті й несміливо завела якусь пісню. Але швидко отямилась і полохливо поглянула на доктора.

— Скільки квиток до Києва коштує?

— Не знаю. Здається, три сімдесят.

— Ви можете мені позичити п’ять карбованців?

— Так, звичайно, але нащо вам гроші?

— Я сьогодні їду до Києва!

— Марусинко, що ви собі видумали?

— Ні, я більше не зостанусь тут!

Вона сказала ці слова просто й спокійно, але доктор відчув у них рішучий намір і не став перечити.

— Ну, добре! Тільки ви візьмете більше. П’яти карбованців не вистачить.

— Ні, з мене цього досить.

Доктор невдоволено знизав плечима й нічого не сказав.

Швидко до нього прийшла якась хвора жінка, і Маруся вибігла на леваду. Доктор бачив з вікна, як вона ходила там, нахиляючись, і щось, певне, наспівуючи, а здаля здавалось, ніби ворожила над квітками. Десь

далекою нотою вглибині йому заболіло. Але він скривився й став вислухувати жінку.

Обід готував доктор разом з Марією Василівною. Обоє сміялись і жартували, і в цім обом було незвичайно приємно, — ніби зібралось у далекій дорозі двоє найрідніших і, проганяючи подорожній сум і нудоту, завзято возяться із стравою.

Опівдні прийшов Борис.

Він був босий і голомозий, з-під жилетки білими смугами окарбовувалась чиста сорочка, а на лікті один рукав замазався в коломазь, і та пляма довгим візерунком лягала в очі.

Коло ганку Борис спинився й поглянув болісно-втомним обличчям. Піт котився йому по засмаглих щоках, а одна руда крапля повисла на кучерявій арабській бороді. Він нерішуче й чекаючи заляскав батогом по сухій долівці й кашлянув.

— Там той, Маша! Що нам сьогодні на обід?

Марія Василівна озирнулась й спинилась великими здивованими очима, а клаптик сміху застряв десь між губами.

— А я знаю?

Вона відповіла дражливо й знизала плечима.

— Ти хіба не прийдеш? — впалим голосом поспитав Борис.

Доктор, заклопотаний обідом, ніби нічого не чуючи, пішов мерщій до хати.

Тоді Марія Василівна, раптом повернувшись, нахилилась до Бориса й гостро кинула:

— А чого мені там треба?

— Ну, а хазяйство як же?

— Я більше туди не піду.

— Маша! Та ти справді?

Марія Василівна гостро глянула на нього.

— Я тобі сказала, я більше ніколи не повернусь. Ти розумієш?

— Постой, Маша! Та як же ж так! Що ж мені робити?

— А мені яке діло?

— Там же й твоє добро зосталось.

— Нехай воно зогниє!

Борис болісно скривився й хриплим плаксивим голосом заговорив:

— Ну, що ти, Маша, так розсердилась? Я ж тобі нічого такого не зробив. Ну там посварилися трохи. То хіба ж можна з-за такого пустяка? їй-богу, Маша! Ну прости, коли так... Тільки ж не можна чіпатись до кожного слова. Ти й сама!..

— Я ще, по-твоєму, й винна. А як ти мене шарпав, як послідню тварину?

— А, Господи! Та хіба ж можна так уже й кидати?..

Та вона в одну мить скам’яніла на виду й тихо, але твердо сказала:

— Ні, Борисе! Більш я не останусь. В мене вже живої жилочки нема в душі. Я так далі не можу жити й на твоєму хазяйстві не зостанусь.

Борис поглянув на неї диким пронизливо-п’яним зором. Він ніби тепер уперше все зрозумів. Лице йому люто скривилось.

— Значить, найшла в заміну? По-совєцьки. Швидко!

— Дурний ти!

— А ти шлюха, як я дурний! Дрянь паршива!

Марія Василівна злякано поглянула на нього й, затуливши вуха, закричала:

— Вон звідси! Убирайся вон, зараз же!

А він, тепер пінявий і лютий, сипав лайку за лайкою.

Марія Василівна одбігла далі й нестямно заметушилась. Вона нарешті підбігла до вікна й крикнула в хату:

— Лесю, я йду!

Доктор вискочив з хати й запитливо оглянув обох.

— Лесику, я цю хвилину йду!

— Стривайте, а як же з обідом?

— Ні, я нічого не хочу! Я зараз же йду!

— На нові заробітки знову? Легкий хліб вибрала собі, панська помийниця!

Але доктор лише досадно махнув рукою.

— Ну так же не можна, Марусинко! Заждіть же. Треба ж зібратися як слід.

— Я нічого, нічого не хочу! Дайте мені одежину!

Доктор заспішив і зник у дверях.

У хаті він схопив пальто й метнувся виходити. Але ту ж мить згадав про гроші. Він швидко дістав їх з шухляди й поклав у пальто. Та раптом, ось ніби розваживши, більшу долю виділив їх і переклав у спідню кишеню пальта.

Коли вийшов надвір, осторонь щось безсило бубонів Борис, але Марія Василівна не чула його слів. Вона стояла й дивилась кудись у бік левади на густу низку верб. Доктор ніс у одній руці кошель, в другій пальто.

— Ну ось, Марусинко, коли на таке вийшло! Тут вам у кошику вкинув поїсти. А це пальто. Тут і грошей трохи.

Марія Василівна тільки сухо посміхнулась. Мовчки, взявши речі, з тим же закам’янілим поглядом вона пішла з двору.

Слідком за нею в’яло йшов доктор.

По дорозі знову догнав їх Борис і заскиглив до Марусі:

— Маша, та кинь це все, ходімо краще додому. Там же худоба голодна, хазяйство кинуто!

Але вона нічого не відповіла. Доктор навмисне відстав і йшов назирцем. Він чув, як, увесь час скиглячи, бубонів Борис, але слів не міг розібрати. Той ішов і, механічно стьобаючи батогом, щось уїдливо говорив. За селом, коли вийшли під густі вербові корони, Борис раптом пошпурив батога і, вп’вшись руками собі в чуба, став кричати. Ще за хвилину він підбіг і, вчепившись у спідницю Марії Василівни, з благанням кричав і плакав. Вона рвонулась і впала. Борис скочив і, підвівшись, мерщій звів її, а далі посадив на пеньок.

Марія Василівна сіла й, закривши лице долонями, істеричнозаплакала. Борис стояв перед нею безпомічний і провинний.

Доктор підійшов і, гостро поглянувши на обох, важко зітхнув.

— Марусино! Та киньте вже! Ну надумали їхати, то й рушайте. Ай, ці жінки!

Марія Василівна голосніш заплакала, й гострі плечі їй конвульсійно заходили.

Доктор запалив цигарку й, одійшовши до канави, став чекати.

Раптом Марія Василівна обірвала долоні й поглянула зворушливо на доктора.

— Ну от і все, Лесю! Тепер більше не буду.

— Машо, ходімо додому! Машо, голубко!

Але вона не обізвалась на ті слова.

— А тепер попрощаймось! Я не знаю, може, й назавжди!

Вона поглянула на нього рясними від сліз очима й довірливо простягла йому руку.

— Бачите, не судилось нам нічого. Тільки клопоту вам завдала. То вже така доля жіноча!

Доктор підвівся й жваво стиснув і поцілував руку.

— Мрійниця ви, Марусинко! Їй-богу! Ну, щасти вам доле!

Вона ще раз теплою усмішкою поглянула йому в вічі й пішла.

Борис стояв важкий і розм’яклий. Він дивився божевільно-гострим поглядом, рвучись увесь бігти далі, — а втім, стояв не поворухнувшись.

Тим часом Марія Василівна, ніби щось зважуючи, спинилась і похилилась головою. Раптом вона повернулась і з болісною посмішкою глянула на Бориса. Той винувато стежив за нею й сполохано кліпав очима.

— Ти будеш проклинати мене, Борисе?

— Я? Маша! Господи!..

Борис отетеріло кинувся до неї і, рясно плачучи, став обіймати.

— Машо, голубко! Повертайся-бо додому, та забудемо все, їй-богу. Та…

— Ні, Борисе! Я вже тепер не повернуся.

Вона визволилась поволі з-під його рук і тепер дивилась на нього з тихим сумом:

— Не треба, Борисе! Не лай, не клени! Я не можу далі, нема мені сил!

Борис глибоко застогнав і поглянув на неї безпорадно-дитячим зором.

— Ні, раз уже вирвалась, нема мені вороття!

Марія Василівна тепер підійшла й просто й щиро попрощалась. Борис, гостро застогнавши, кинувся цілувати руку. Марія Василівна ще раз вклонилась докторові й тихо одійшла.

Вона йшла рівною притамовано-втомною ходою. Деколи ніби плуталась і безпомічно перебирала ногами, проте швидко врівноважувалась і йшла далі.

Доктор сів на пеньок і, запаливши другу цигарку, уважно й сумно стежив за нею. Коли він озирнувся, Бориса вже не було. Тільки слід по дорозі від його широких ніг лягав лапатими ямками.

Швидко постать Марусі показалась геть за луками на підгір’ї, по дорозі на станцію. На косогорі вона спинилась, поглянула в бік села, але зразу ж гостро повернулась і пішла далі. А білі плями сорочки двома ластівками майоріли в повітрі. Доктор тільки тепер згадав, що забув сказати вдруге про гроші, які поклав у спідню кишеню. Він рвонувся був доганяти, але, зробивши кілька ступнів, спинився. Хвилину подумав, далі махнув безнадійно рукою й повернув додому.

## V

До станції було верстов двадцять п’ять[?]. Проте Марія Василівна йшла ввесь час рівно, не кваплячись, але ніде й не спиняючись. Тільки вже в присмерках вона вирішила перепочити коло невеликого хуторянського гаю. На канаві вона вперше відчула німу втому в ногах і в ту ж пору гострий і дражливий голод. Вона з якоюсь незвичайною насолодою з’їла кілька бутербродів. З їжею самі собою вияснились і думки. Вона тихо посміхнулась сама собі, а разом і злякалась. Тоді швидко встала й пішла далі.

Станція, куди вона прийшла, була глуха й маленька. По-літньому було тут сумно, тихо й темно. Тільки з вікна станційного будинку лягала густа пляма світла в палісадник, а здалеку від стрілок тяглися жовті промені ліхтаря. В його смугах виказувалась якась темна постать коло діжки з водою.

Марія Василівна боязко поглянула в бік тої темної купи й обережно сіла на лавку. Вона сиділа непорушно й закам’яніло, в якімсь дивнім півзабутті.

Непомітно йшов ранок, крупнішали краплі туману в повітрі, із сходу рвався тихий студливий вітер. Але вона нічого того не помічала, тільки вчуваючи, як хтось гостро, до занімілого болю, натяг всі їй струни.

Коли вже розвиднилось, звідкись показався сторож і, протоптавшись покволо на платформі, підійшов і забив у дзвінок.

— Поїзд на Ромадан, Хорол, Кременчуг! Остановка на третій путі!

Тоді Марія Василівна ніби підскочила й заметушилася.

Вона швидко зібрала речі й пішла мерщій у коридор. Перед касою стояло вже кілька людей й нудились. Скарбник щось довго тримав кожного пасажира, і це давало привід жартам і стриманим наріканням.

Коли черга дійшла до Марії Василівни, вона, на диво собі, розхвилювалась і, схиливши голову в віконце, майже пошепки сказала:

— Квиток до Києва!

І, стримавши хвилювання, додала:

— Третьої класи!

Скарбник застукав криворукими штемпелями й суворо кинув:

— П’ять п’ятдесят п’ять!

Марія Василівна схвильовано й розчервоніло закопалась у кишені пальта; нарешті, вийнявши звідти гроші, перепитала. І коли касир повторив їй, вона несміливо зауважила:

— Чого так дорого? Адже мені третьої класи!

— З 1-го липня надбавка на п’ятдесят відсотків!

— У мене тільки п’ять карбованців.

— Так чого ж ви голову морочите? Тільки пасажирів затримуєте!

І він сердито перекреслив квитка.

Марія Василівна одійшла від каси й безпомічно озирнулась.

Веселий селянин, що завзято ув’язував курей в кошелі, запримітивши її, насмішкувато й уразливо кинув:

— Не видали, значить?

— Розумієте, не хватає п’ятдесяти п’яти копійок. Хто ж знав, що квитки подорожчали?

— То буває. Нічого, молодичко, сьогодні погуляєш, а завтра поїдеш. Нічого, не журись!

Марія Василівна прикро поглянула на нього й мовчки вийшла з коридору. Вона поволі, поточеною ходою пішла по платформі. Там уже купчились окремі гуртки люду, чекаючи на потяг. Дехто сонно позіхав, двоє дівчат на лавці завзято лузали насіння й були байдужі до всього світу.

Марії Василівні стало до нестями нудно й прикро. Вона вчувала, як голосно шуміло в голові, а десь усередині тоскно й болісно рвалась нитка, і було порожньо до страху.

Вона, ніби ще тікаючи від самої себе, пройшла колією назустріч блідому вогнику стрілок.

Біля колії їй чомусь видалось неприємно від сили розляпаного шмаровидла.

В голові їй шуміли якісь плутані й порожні всередині кола, і вона з розпукою їх проганяла, і все ж не могла прогнати. Десь здалеку кричав потяг, і звук той лунко рвався між тополями на шляху.

Марія Василівна йшла далі назустріч потягові. В руках вона вчувала густі й холодні потоки олива. Вона силилась розламатись і з острахом відчувала, що пальці зовсім не слухаються і важко тягнуть до землі. Вона мимоволі сіла на рейки й уп’ялась байдуже-непорушним зором у молоде ранкове небо.

А тим часом з глибини степу вже сунув потяг, важко, по-бугаячи чмихав і кидав у лунке повітря бадьорі й січні звуки…

21/1 — 27 року

м. Київ